

Сергій РУБІНШТЕЙН

ПРИНЦИП ТВОРЧОЇ САМОДІЯЛЬНОСТІ (ДО ФІЛОСОФСЬКИХ ПІДВАЛИН СУЧАСНОЇ ПЕДАГОГІКИ)

Sergei RUBINSTEIN

THE PRINCIPLE OF CREATIVE SELF-ACTIVITY (To the philosophical foundations of modern pedagogic)

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.097>

УДК: 141.7-8 : 159.9.01

“Скажи мені, Сократе, чи підлягає вивченню добродетельність?” – цим запитанням розпочинається Платонівський “Менон”, і така сама тема “Протагора”. Негативна відповідь, яку дає на це запитання Платонівський Сократ, набуває особливої парадоксальності завдяки тому, що ця теза поєднується з іншою, згідно з якою добродетельність – це знання, й навіть спирається на нього: чеснотливість є знання, і добродетельність не підлягає вивченню. Саме знання теж не призначене для вивчення, якщо тільки під учінням розуміти передачу і механічну рецепцію в готовому вигляді оприявленої “мудрості”. Парадоксальність первинної тези виявляє, таким чином, потребу в іншому визначенні самого поняття учіння і реформи того відношення, яке ним визначається. Говорячи Платонівськими формулами: знання не повідомляється немов би переливанням з однієї посудини в іншу (Symposium 175 D), навчатися – значить самому в себе знаходити (Theaetetus, 150 D), опанувати своїм власним знанням (Phaedo, 75 E). Новітній розвиток у педагогіці призвів до відродження цього положення сократо-платонівської педагогіки. Учіння мислиться як спільне дослідження: замість догматичного повідомлення і механічної рецепції готових результатів – спільне проходження того шляху відкриття і дослідження, який до них призводить. Система, у підґрунтя якої було покладено пасивне сприйняття готових результатів, копіювання даних зразків – одна

лише бездіяльна і безплідна рецептивність, повинна бути замінена системою, основа і мета якої – *розвиток творчої самодіяльності*. На засновках творчої самодіяльності суб’єкта прагне сучасна педагогіка вибудувати процес і всю систему освіти. Правомірність цієї спроби й, отже, доля [базованої] на принципі творчої самодіяльності новостворюваної педагогіки залежить, однак, від вирішення однієї радикальної філософської проблеми. Її з’ясуванню у зв’язку з цим й присвячена пропонована стаття.

Як не значуща взагалі розбіжність різних напрямків і систем з основних питань філософії, у питанні про відношення між пізнанням і його предметом, визначальним істинне знання, ясно і виразно постає один панівний погляд. Уже перше розмежування рефлексії між суб’єктивним уявленням, видимістю, ілюзією і тим, що визнається об’єктивним предметом, річчю, буттям, застосовує і чітко виявляє той критерій, який потім перетворюється на ключовий принцип через теоретико-пізнавальні концепції різних філософських систем. Наївна свідомість визнає об’єктивним світом, буттям навколишній нас світ речей, тому що, даний у чуттєвому сприйманні, він уявляється нам, коли, живучи і діючи, ми стикаємося з ним, уже готовим поза нами і незалежно від нас: він даний нам, а не створений нами; ми його як досвід випробовуємо, він нами сприймається, тобто ніби пасивно приймається, а не конструюється, – словом, він незалежний

від нас. Об'єктивність буття покладається незалежно від нашого знання. Весь подальший розвиток реалістичних систем полягав у тому, що все далі відсувалася здійснювана згідно з цим критерієм демаркаційна риса: дедалі більша сфера змістів виявляла свою залежність від суб'єкта свідомості, й відповідно до цього все далі відсувалася сфера об'єктивного буття. Спочатку аналіз проводиться у царині чуттєвих властивостей: коли виявляється суб'єктивна зумовленість деяких з них, вони як "вторинні" якості відокремлюються від "первинних", котрі одні відносяться до об'єктивного буття (Дж. Локк). Коли потім з'ясовується, що і первинні якості так само мало незалежні від суб'єкта (Дж. Берклі), буття, об'єктивність якого визначається його незалежністю, відступає ще далі. Так послідовно створюються поняття *матерії, субстанції, трансцендентного абсолюту*. Таким чином, зміст, який відносять до буття, змінюється, але критерій, принцип, що узаasadнює його, залишається незмінним. Але якщо буття у своєму відношенні до знання визначається своєю незалежністю від нього, то знання повинно у власному відношенні до буття, до предмету знання, вирізнитися своєю рецептивністю, [тобто сприйнятливістю]. Позитивізм формулює цю тезу з особливою чіткістю. Буття він принципово ототожнює з даністю, а знання – з рецепцією цієї даності. Основний принцип емпіризму, згідно з яким істинне знання – тільки в досвіді, у сприйманні того, що дано в чуттєвому спогляданні, є лише окремий випадок більш загального принципу. Якщо емпіризм обмежує буття чуттєвим досвідом, то робить це лише тому й лише оскільки він передбачає, що тільки чуттєвість – чиста рецептивність і тільки їй очікуваний зміст – безпосередня даність. Але у засновку його перебуває принцип, в ім'я якого емпіризм проводить це обмеження, сам по собі ширше; він залишається незмінним, чи визначається пізнання як споглядання чуттєве, інтелектуальне або містичне, тому що споглядання взагалі означає, [що воно] безпосередня даність буття. Об'єктивність знання витлумачується незалежно від предмета його пізнання. Загальне завдання останнього, яке завжди хоче пізнати те, що є, так, як воно є, зводиться тут до принципу: *приймати те, що дано, так, як воно дано*. Приймати буття у його даності, брати предмет знання в тому його змістовленні, що дано, тобто не вносити нічого від себе, – здається, що це означає приймати в недоторканності його самого, визнавати його

у його справжньому і безпосередньому бутті. І тому є само собою зрозумілим, що пізнавати буття так, як воно є, це саме й означає визнавати те, що дано, саме так, як воно дано. В такому разі істинне знання за самим визначенням своїм – це чиста рецептивність.

Однак, якщо об'єктивістичні системи визначають об'єктивне буття незалежністю від свідомості, то з того ж узаasadнення виходять і його передбачають системи суб'єктивного ідеалізму, й саме на ньому засновують свою суб'єктивістичну критику буття, яка, руйнуючи його, перетворює буття у зміст свідомості, а світ – у моє уявлення.

Загальна схема такої побудови оприявнюється особливо рельєфно в трансцендентальному ідеалізмі І. Канта. Основна теза ідеалізму стверджує, що все буття, що доступне знання, – це лише "явища", себто тільки уявлення, які поза нашої думки "не мають ніякого у собі обґрунтованого існування". Це положення, яке перетворює буття, предмет знання у похідну функцію узаasadнювальної його думки, є висновок, до якого доходить кантівський аналіз. Запитується: над яким об'єктом був він здійснений? Із якого поняття буття виходить той аналіз, який у результаті призводить до трансцендентального ідеалізму? І. Кант обмежує буття межами чуттєвого досвіду. "Чуттєвістю предмети даються", – пише він, – і тільки таким чином, – зауважує далі, – вони нам можуть бути дані. Якщо здатність давати предмети і мати своїм змістом сам предмет є виняткова властивість чуттєвості, то ця перевага її повинна базуватися у самій природі чуттєвості й у відмінних її особливостях знаходити собі обґрунтування. Чуттєвість визначається І. Кантом як рецептивність, тобто як здатність пасивного сприйняття. Предмет даний тільки у чуттєвому сприйнятті. Виняткова особливість чуттєвості – її рецептивність. Тому предмет наявний тільки там, де є рецептивність з боку пізнання і відтак з боку його змісту, [причому] незалежно від знання про нього. Відповідно до цього буття ототожнюється з даністю. Питання про існування речі пов'язане суто із питанням про те, "чи дана нам така річ". Отже, буття, з якого виходить аналіз І. Канта, – це даність чуттєвого досвіду, узмістовлення якого "дано до синтезу розсуду й незалежно від нього", і поняття об'єктивності, яке визначає для нього предмет знання, – це негативна ідея незалежності від пізнання. Приступаючи до критичного аналізу буття, І. Кант повинен був розкрити і визначити його зміст. При цьому

виявляється, що зміст чуттєвого досвіду визначається як багатоманіття чуттєвих даних. Але це багатоманіття даного у своїй конфігурації оприявнює наявність різних відношень і зв'язків між його змістом, які пов'язують їх у комплекси й об'єднують в єдність об'єкта. Однак ці зв'язки між змістами даного самі ще не суть дані змісту. “Зв'язок, – говорить Кант, – єдине з уявлень, яке не може бути дано об'єктом і не може бути сприйнято в ньому”. Всілякий поєднувальний зв'язок обов'язково містить у собі елемент конструктивності й тому не може бути віднесений до даності. Таким чином, усе, дане в досвіді, становить із себе комплекс змістів, відношення яких і зв'язок між якими самі не суть змісти цього комплексу. Дано багатоманіття чуттєвого споглядання, а зв'язки між цими даними змістами перебувають поза даного. Це дане тому не може у своєму власному змісті замкнутися у завершене в собі й тому самостійне ціле. Воно передбачає більше, ніж у собі [реально] містить, і саме в таким спосіб виводить за межі свого змісту, узалежнює себе від чогось, що поза ним, і виявляє цим свою несамостійність. Тому воно справедливо має бути визнано явищем, яке не має “жодного у собі обґрунтованого існування” *keine in sich gegründete Existenz*. Воно визнається позбавленим у собі узасадненим існуванням, тому що несамостійне і виявляється несамостійним у своєму змісті саме через те, що воно передбачалося незалежним, себто тим, що не охоплює конструктивного змісту знання. Суб'єктивізм, до якого приходять *критицизм*, є, таким чином, результат того негативного поняття об'єктивності, яким оперує догматичний об'єктивізм і яке, як виявляється, передбачає суб'єктивістський критицизм, вважаючи об'єктивність у незалежності даного. Незалежність у сенсі даності є для об'єкта суто зовнішнє, негативне відношення до чогось іншого – до пізнаваного, не означального позитивного відношення його змістів між собою; тому дане, що не створене, сприйняте, що не конструйоване, у цьому сенсі незалежне від пізнання, воно може бути несамостійне у своєму змістовленні, в тому, що воно є. Незалежність, у якій шукають критерій об'єктивності, – це лише негативний вираз самостійності. Самостійна ж така сукупність змістів, усі відношення між елементами якої самі – суть елементи тієї ж сукупності, так що вона замикається в завершене ціле, кожен елемент якого абсолютно визначений у межах того самого цілого. Тоді це ціле не має передумов поза собою; всі його

передумови задіяні у саму систему, де вона має “в собі обґрунтоване існування”. Об'єктивність потрібно тому шукати не в незалежності від чогось іншого, не у цьому негативному і чисто зовнішньому для утримання об'єктивного відношення, а в завершеності його власного змісту, [тому] визначатися об'єктивність будь-якого комплексу змістів повинна взаємовідношеннями елементів того ж комплексу. *Об'єктивно не те, що дано, а те, що завершене.*

Ця абстрактна ідея системи, кожен елемент якої цілком визначений у межах тієї самої системи, може бути пояснена порівнянням з досконалістю форми художнього твору. Коли, знайомлячись з будь-яким художнім твором, читаючи, до прикладу, роман, ми знаходимо в ньому характеристики дійових осіб, які автор подає від себе, то ми завжди відчуваємо це як недосконалість художньої форми. Ми хотіли б, щоб характер кожної дійової особи поставав із її взаємостосунків з іншими дійовими особами твору, і він би відтак визначався своїми відносинами усередині того самого художнього цілого. Тоді дійові особи живуть своїм власним життям, тоді, – а не в тому випадку, коли вони – копія чого-небудь даного, відтвореного так, як воно було сприйняте, – являють собою як би самостійну реальність. Художній твір тоді замикається в довершене ціле; в досконалісті його змісту постає самостійний “світ” художнього твору. Чим вища якість художнього твору, тим більш завершене ціле, тим більш самостійний “світ” воно із себе унаєвлює. Отож, чим значніша творча діяльність художника, який його створив, тим більш самобутнім цілим є його творіння. <...> Об'єктивність будь-якої сукупності змістів залежить не від того, чи входить до складу його щонебудь від мене поширюване і мною привнесене, чи ні, значить, не від того, дане воно або створене, сприйняте чи сконструйоване, а від того, чи заглиблюється воно в завершене самостійне ціле. Тим самим долається конфлікт між об'єктивністю і творчою самодіяльністю. Між ними не тільки немає антагонізму, *об'єктивність не тільки не виключає, вона закономірно охоплює елемент творчої самодіяльності.* Недарма, коли шукали об'єктивне буття, ґрунтуючись на критерії незалежності, ніде не могли його віднайти. Як не намагався реалізм і взагалі об'єктивізм визначити буття, як не відсував його в усе більш віддалену сферу, ідеалізм всюди наздоганяв його і тріумфував над ним перемогу, доводячи, що його буття

воістину – тільки зміст свідомості, його світ – лише моє уявлення.

Реалізм, взагалі об'єктивізм, побудований на цій першооснові, завжди поставав догматизмом, а критицизм приводив до суб'єктивного ідеалізму. Обидва вони оперували тим самим поняттям буття, і на його засновку створювався нерозв'язний конфлікт між ними. Немає і не може бути сприймання як форми пізнання, яке було б чистою рецептивністю і якому судилося б об'єктивне буття, деяка самостійна цілісність. Рецептивність, яка лишень сприймає дане, – певний конгломерат, виокремлений випадковим перетином через сферу буття, – завжди повинна зважати на можливість того, що вона має перед собою не самостійне ціле, яке не об'єктивне, [має] взаємовідносинами свого змісту певне буття; тому що рецептивність зі сторони суб'єкта, корелятивна незалежності з боку об'єкта, означає, що предмет є для знання зовнішньої даністю. Але він стає зовнішнім для знання, оскільки елементи його змісту зовнішні один для одного й один в одного не долучаються. А це означає, що відношення, зміст даного об'єкта є визначальними, перебувають поза цього об'єкта.

Тому рецептивність має перед собою лише “явища”, які не містять у собі ніякого обґрунтованого існування; її світ – тільки моє уявлення. У самостійному цілому кожен елемент повинен визначатися своїми взаємовідносинами всередині того самого цілого. Таке ціле за своїм характером конструктивне. <...>

Таким чином долається конфлікт між об'єктивністю і конструктивністю знання. Об'єктивне знання не повинно бути сприйманням або спогляданням безпосередньої даності. Й оскільки об'єктивність не вміщується у рецепції даного, то визнання конструктивності знання не призводить, як це було в І. Канта, критицизм до суб'єктивізму, до “трансцендентального ідеалізму”; і все ж у філософській концепції знання отримує визнання той його елемент, що є виразником науковості науки, втілюючи її критичний дух, – дослідження, яке ніколи не становить прийняття даного, а, навпаки, є подолання даного, встановленого до пошукування задля нових результатів пізнання. Об'єктивізм не приречений бути догматизмом, критицизм – суб'єктивізмом. <...> Об'єктивізм, який пізнає те, що є, так, як воно є насправді – не пасивізм, який сприймає те, що дано, так, як воно дано.

Творча самодіяльність отримує в такий спосіб своє місце у світі. І тому не виключена

можливість вибудувати педагогіку на її основі. Однак визнання педагогічного значення творчої самодіяльності містить у собі ще передумови, що вимагають радикального перетворення загальнопоширеного уявлення про взаємовідношення суб'єкта і його діянь. Згідно з цим уявленням, яке І. Кант закріпив, давши йому метафізичний вираз у своєму вченні про інтелігібельний характер, суб'єкт мислиться як винуватець або джерело своїх діянь, у яких він виявляється і проявляється. Прямуючи на об'єкт, який вони визначають і створюють, діяння виходять від суб'єкта. Але якщо він лише проявляється у своїх діяннях, а не ними також сам створюється, то цим передбачається, що суб'єкт є щось готове, дане до і поза своїх діянь і, отже, незалежно від них. Отож суб'єкт як винуватець своїх діянь визначає ці свої діяння, сам не визначаючись ними. Оскільки він у них тільки оприявнюється, а не ними твориться, діяння не входять вирішальним фактором у його побудову, вони не долучаються до нього. Особистість у всьому багатоманітті своїх проявів тому не може поєднуватися в одне внутрішньо зв'язане ціле. Вона розпадається на дві гетерогенні складові частини. Суб'єкт – те, що в особистості є вона “сама”, залишається за діяннями як його проявами: він їм трансцендентний. Її єдність руйнується. Діяння, не входячи в побудову самого суб'єкта, втрачають внутрішній зв'язок з ним. Позбуваючись зв'язку із суб'єктом, діяння тим самим втрачають зв'язок і між собою. У підсумку особистість вдає із себе насправді тільки “пучок” чи “зв'язку” (Bündel) уявлень. Трансцендентальна концепція І. Канта своїми результатами повертає до емпіричної концепції Д. Юма. Згубна в своїх наслідках, котрі руйнують єдність особистості, ця концепція логічно неспроможна у своїх засновках. Єдність не просто виключається; навпаки, вона передбачається, але не здійснюється. Діяння мисляться віднесеними до певного суб'єкта: вони його діяння. Але, не входячи своїм змістом у побудову, до його складу, не визначають цього суб'єкта. Це делегування їх до нього не проведене в ньому самому, тобто [не віднесене] у його зміст. Воно передбачається й утверджується, але це твердження не виправдовується, оскільки це відношення за самим своїм характером не може бути встановлено об'єктивно, себто взаємовідносинами діянь і суб'єкта, взятих у їх власному узмістовленні. У цьому полягає логічна неспроможність трансцендентності – інтелігібельності харак-

теру, як і будь-якої взагалі трансцендентності, а не в тому, що вона – не чуттєва емпірична даність. І в цьому ж полягає неспроможність популярної концепції про даність [буття] у чуттєвому спогляданні, готовому до і поза діянь суб'єкта, [де] у своїх діяннях тільки проявляється, структуру якої кантівське вчення про інтелігібельний характер відтворює, даючи їй лише метафізичну транскрипцію.

Отже, бачити в діяннях тільки прояви суб'єкта, заперечувати зворотний вплив їх на нього – означає руйнувати єдність особистості. Бувають, звичайно, діяння, які не визначають характеру особистості і не задіюються в те ціле, до якого зводиться особистість. Але повинні бути й такі, які її утворюють; інакше не було б і її самої. Отож, *суб'єкт у своїх діяннях, в актах своєї творчої самодіяльності не тільки виявляється і проявляється, він у них твориться і визначається.* Тому тим, що він робить, можна визначати те, що він є; напрямком його діяльності можна визначати і формувати його самого. На цьому тільки ґрунтується можливість педагогіки, принаймні педагогіки великого стилю. Великі історичні релігії розуміли і вміли цінувати цю визначальну силу дій. І культ був не чим іншим, як спробою за допомогою організації певних дій породити відповідний умонастрій. Але концепція абсолютного, на якій досі ґрунтувалися історичні релігії, погано мирилася з реальною участю людини у творчій діяльності абсолюту. Тому дії, які покликані були слугувати провідниками божественного впливу на людину, могли бути лише символічними актами: як діяння вони були чисто фіктивні. Організацією не символізувальних й уподібнювальних, а реальних, творчих діянь [треба] визначати образ людини – ось шлях і таке завдання педагогіки. Діяльність, яка визначає об'єкт, над котрим

вона здійснюється, розкриває тим самим і суб'єкт, який її продукує; працюючи над ним, він визначає не тільки його, а й себе. Індивідуальність великого художника не тільки проявляється, вона також творить себе у процесі творчості. Така взагалі відмінна особливість всього органічного: функціонуючи, організм сам формується. Створюючи свій твір, художник тим самим створює і власну свою естетичну індивідуальність. У творчості плакається і сам творець. Лише в творенні <...> етичного, соціального цілого твориться моральна особистість. *Лише в організації світу думок формується мислитель; в духовній творчості постає духовна особистість.* Є тільки один шлях – якщо [взагалі] є шлях – для створення великої особистості: *велика робота над великим творінням.* Особистість тим величніша, чим більше її сфера дії, той світ, у якому вона живе, і чим вивершуваніший цей останній, тим більш досконалою є вона сама. Одним і тим же актом творчої самодіяльності, створюючи і його і себе, особистість створюється і визначається, лише включаючись у її всеосяжне ціле. [Однак] викінчена індивідуальність не означає ізольована одиничність.

Примітка автора. Роздуми про об'єктивність, що подаються у цій невеликій, випадкового походження, статті запозичені мною із розділу II “Ідея знання” моєї роботи. Запозичення ці являють собою короткі, але місцями текстуальні витримки. Я тому вважаю за потрібне це тут обумовити, хоча й не знаю, коли мені випаде нагода дану роботу надрукувати.

Переклад з російської
проф. Анатолія В. ФУРМАНА за виданням:
Вопросы психологии. 1986. №4. С. 101–107.

Надійшла до редакції 15.07.2021.
Підписана до друку 22.07.2021.

Бібліографічний опис для цитування:

Рубінштейн С.Л. Принцип творчої самодіяльності. *Психологія і суспільство. 2021. №2. С. 97–101. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.097>*